Николай ПЕТРОВ,
филологи наукисен докторӗ

И. Я. ЯКОВЛЕВ ЛИТЕРАТУРА ЧӖЛХИНЧЕ СӐМАХСЕН ВЫРӐННЕ ЙӖРКЕЛЕНИ

Кивӗ ҫырулӑх тапхӑрӗнче пичетленнӗ кӗнекесем, тӗпрен илсен, тӗн кӗнекисем, вырӑс е чиркӳ-славян чӗлхисенчен куҫарнӑскерсем пулнӑ. Куҫаруҫӑсем оригинала сывӑх куҫарма тӑрӑшса чӑваш чӗлхин хӑйне евӗрлӗхне, синтаксис уйрӑмлӑхне хисепе хурсах кайман, чӑваш сӑмахӗсене час-часах вырӑс синтаксисӗнчи йӗркепе сыхӑнтарса тухнӑ. Ҫавна пула чӑваш кӗнекин чӗлхи ҫыхӑнусӑр, ҫаврӑнӑҫусӑр, илемсӗр пулса тухнӑ. Кун пирки Н. И. Золотницкий те хытӑ асӑрхаттарнӑ. «Ёненӗр, сӑмахсене ҫыхӑнтарнӑ чух чӑваш синтаксисӗн йӗркине пӑхӑнманран, урӑхла каласан, вырӑсларан сӑмах хыҫҫӑн сӑмах куҫарса пынӑран чиркӳсенче чӑвашла вулакан ӳкӗтсем е чӑвашла куҫарнӑ «Кон святой борнызин, али хорав идю сине: епле ман святой борнас?» йышши кӗнекесем чӑвашсемшӗн пачах та ӑнланмалла мар» тенӗ вӑл. Кӗнеке-ҫыру чӗлхине пӗтӗм халӑх ӑнланмалла литература чӗлхи шайне ҫӗклес тесен чи малтан ӑна синтаксис тӗлӗшӗнчен йӗркелемелле пулнӑ.

И. Я. Яковлев чӑваш синтаксисӗн нормине чӗрӗ калаҫу чӗлхи ҫине таянса йӗркелеме тытӑннӑ. Калаҫу чӗлхи — кулленхи хутшӑну чӗлхи, яланлӑха хытса калӑпланнӑ чӗлхе мар. Калаҫура пуплевпе шухӑшлав пӗр вӑхӑтра пулса иртнине пула сын мӗн калама кирлине пӗрин хыҫҫӑн теприне хушса пырать. Ҫавӑнпа пуплеври (е предложенири) сӑмахсем тӗрлӗ вырӑна килсе тухма пултараҫҫӗ (определени пулакан паллӑ ячӗ кӑна хӑй ӑнлантаракан сӑмах умӗнче тӑрать, унсӑрӑн определени пулма пӑрахать). Ҫын литература чӗлхине вӗренмен пулсан, хӑй тӗрӗс е тӗрӗс мар калаҫни ҫинчен шухӑшламасть те. Паллӑ вырӑс чӗлхеҫи А. М. Пешковский ҫапла ҫырнӑ: «В естественном состоянии языка говорящий не может задуматься над тем, как он говорит, потому что самой мысли о возможности различного говорения у него нет. Не поймут его — он перескажет, и даже обычно другими словами, но все это совершенно «биологически», без всякой задержки мысли на языковых фактах».

Ҫӗнӗ ҫырулӑхӑн малтанхи тапхӑрӗнче калаҫу чӗлхинче кӑна мар, ҫыру чӗлхинче те сӑмахсен яланхи вырӑнӗ пулман темелле. 1870 ҫулта Игнатий Иванов ҫапла ҫырнӑ: Килтӗм эп Хусана. Килес те эп кунта и пӗлес те сукчӗ: килнӗ иккен кунта Хусана Чӗмпӗртен Алексей Васильевич. Вӑл кунтан каюҫӑн кӗчӗ яла та пычӗ ман патма и калаҫрӗ манпа: «Сана Иван Яковлевич Хусана йыхӑрать», терӗ. Эп каларӑм: «Мӗскер тӑвать вӑл манпа?» — тесе.

Вӑл каларӗ: «Тӑват-пилӗк уйӑх вӗренме йыхӑрать сана» — терӗ. Ну, эп каларӑм: «Ямаҫҫӗ вӗт мана аттесем», — терӗм. Вӑл каларӗ: «Ярӗҫ, — терӗ. — Иван Яковлевич каларӗ, — терӗ, — [...] пур содержанийӗ те манран пулӗ, тесе каларӗ», — терӗ. Ну, ӑна ман аттесем илтрӗҫ те каламарӗҫ нимӗн те. Унтан кайрӑмӑр вӑлсам патне, унта пурччӗ Степан Петрович тата пычӗ Фрол Ефремович».

Автор ҫырӑва калаҫу чӗлхин витӗмӗпе, тӳрлетмесӗр, якатмасӑр ҫырнӑ. Предложенин тӗп членӗсем хӑйсен вырӑнӗпе пӗр пӗринпе ылмашаҫҫӗ. Подлежащи сказуемӑй умӗнче те, ун хыҫҫӑн та тӑрать. Дополнени сказуемӑй умне те, хыҫне те ӳкет, сказуемӑйпа дополнени хушшинче подлежащи тӑнине те куратпӑр. Обстоятельство пулакан членсем те пӗр вырӑнта тӑмаҫҫӗ: е сказуемӑй умне, е ун хыҫне куҫаҫҫӗ. Обстоятельствӑпа тата сказуемӑйпа обстоятельство хушшинче, умӗнче, хыҫӗнче дополнени тӑнине те асӑрхама пулать. Определени кӑна хӑй ӑнлантаракан сӑмах умӗнчен куҫмасть.

Предложени членӗсем, определенисӗр пуҫне, пуплевре (предложенире) тӗрлӗ вырӑн йышӑннине И. Я. Яковлевӑн 1872 ҫулта тухнӑ пӗррремӗш букварӗнче («Чӑваш ачисене ҫырӑва вӗренмелли кӗнекере») те асӑрхама пулать. Тӗслӗх:

Сасън пызък паллъне ҫыраҫҫь с̇ырма пус̇ланъ чух, тада Туръ йатне, с̇ын йатне, хула йатне, йал йатне, с̇ър йатне, шыв йатне, патшалъх йатне — пурне де взене пызък паллъ тързх ҫырас̇с̇ь; пънчъ хызьнчен де тада с̇агън бек паллъзем (?!) лартсасън да пызък паллъ с̇ырма кирль (21 с.). [Кунта ъ паллӑна ӑ, ь паллӑна ё, с' паллӑна ҫ вуламалла].

Тьнчене тунъ Турьъ. Турра Хъне ебир курмастпър, Въл мьн тунъне кна куратпър. Ебир куратпър с̇ьре де, шыва да, пьльде де, хьвеле де, уйъга да, сълдързене де; сапла вара Туръ мън тунине пъхса Туръ пурне де пьлетпьр.

Турра ебир курайместпър. Въл пурне де ебир туннъне курат̇, илдет пурне де ебир мьн калаҫнъне, пьлет, пурне де ебир мьн шугъшланъне (23 с.).

Пӗрремӗш букварь пичетленсе тухнӑ хыҫҫӑн Яковлев кӗнеке чӗлхине лексикӑпа морфологи тӗлӗшӗнчен те, синтаксис тӗлӗшӗнчен те якатса нормӑлама кирлине, литература чӗлхи калаҫу чӗлхинчен якарах та ҫаврӑнӑҫуллӑрах пулмаллине, кивӗ литература чӗлхипе ҫырлахса ларма юраманнине ӑнланса илнӗ. Яковлевпа В. А. Белилин 1872 ҫулта кӑларнӑ Букварь чӗлхи хӑйӗн пахалӑхӗпе кивӗ литература чӗлхинчен кӗретех уйрӑлса тӑнӑ пулин те, Яковлева пӗтӗмпех ҫырхалтарса ҫитереймен. Вӑл кашни ҫӗнӗ кӗнеке кӑлармассерен литература чӗлхине якатса тӳрлетсе, пӗтӗм халӑхшӑн стандартлӑ норма тума тӑрӑшнӑ. Акӑ 1872 ҫулта тухнӑ Букварьти «Ҫырӑва вӗренме Турӑ ӑнлантарать» калавра (вырӑсларан куҫарнӑскер) предложени членӗсем (подлежащи, сказуемӑй, дополнени, обстоятельство) мӗнле вырӑнта тӑнине сӑнаса пӑхӑпӑр:

Ик таза с̇ыннън, Кирилпа Марийьн, Варфоломей йатлъ ывъл пулнӑ; вън с̇ич с̇ула с̇итсен, ашшьзем ъна панъ с̇ыръва вьренме. Варфоломей пьр те вьренеймен; с̇авъмба ашшьбе амъш пит хуйхърнъ. Вьрендеген де хьнень ъна, ашшьзем де кунь куньбе кала кала хушнъ ъна вьренме, хӑй де вън пьрде ӳргенмен, вьреннь пур въйьбе търъшса, савах та вън с̇ыръва ънланайман. Варфоломей пьчьксь чунех пьлнь Туръ пулъшмасър нимьн ьс аван пулманнине. Пьр тапхър Варфоломей пьчченех с̇ӳрень иккен върманда хуйхърза хъй с̇ыръва ънланайманжън; ҫавън чухне вън монаха курнъ; вън монах тънъ иккен йываҫ' айӗнче съхсъхса. Ъслъ ача чаръннъ та кьтсе тънъ вън кьл туса пьтерессе. (32—33 с.).

1880 ҫулта тухнӑ Букварьте ҫак калава ҫапла тӳрлетсе пичетленӗ:

Икӗ таса ҫыннӑн Кирилпа Мириенӗн Варфоломей ятлӑ ывӑлӗ пулнӑ. Вӑл ҫичӗ ҫула ҫитсен, ашшӗсем ӑна ҫырӑва вӗренме панӑ. Варфоломей начар вӗреннӗ, ҫавӑнпа ашшӗпе амӑшӗ пит хуйхӑрнӑ. Вӗрентекен вӗренейменшӗн хӗненӗ ӑна, ашшӗсем кунӗ кунӗпе кала-кала вӗренме хушнӑ ӑна; вӑл хӑй пӗртте ӳркенмен, мӗн пур вӑйӗпе тӑрӑшса вӗреннӗ, анчах ҫапах сырӑва ӑнланмайман. Варфоломей пӗчӗкҫӗ чухнех Турӑ пулӑшмасӑр нимӗн ӗҫ аван пулманнине пӗлнӗ. Пӗр вӑхӑтра Варфоломей, хӑй сырӑва ӑнланайманшӑн хуйхӑрса, вӑрманта пӗччен ҫӳренӗ; ҫавӑн чухне вӑл монаха курнӑ. Вӑл монах йывӑҫ айӗнче Турра кӗл туса тӑнӑ. Ӑслӑ ача чарӑннӑ, вӑл кӗл туса пӗтериччен кӗтсе тӑнӑ. Турӑ сынни кӗл туса пӗтерсен Варфоломей ун патне пынӑ та пуҫ ҫапнӑ ӑна (33 с.).

Тӳрлетнӗ текстра глагол-сказуемӑйсене предложени вӗҫне кӑларнӑ, обстоятельство пулакан сӑмахсене сказуемӑй умне куҫарнӑ, икӗ тӗслӗхре кӑна дополнени пулакан *ӑна* местоимение глагол-сказуемӑй хыҫӗнче хӑварнӑ (*хӗненӗ ӑна, хушнӑ ӑна*). Кун пек тӳрлетӳсене ытти кӗнекесен ҫӗнӗ кӑларӑмӗсенче сахал мар асӑрхама пулать. 1872 ҫулта Букварь, «Чӑн тӗн кӗнеки», 1873 ҫулта «Матфей ҫырнӑ Евангели» пичетленсе тухнӑ терӗмӗр. Ун хыҫҫӑнхи ҫулсенче ку кӗнекесене темиҫе хутчен те ҫӗнӗрен кӑларнӑ. Кашнинчех вӗсен синтаксисне улшӑнусем кӗртнӗ, предложенири сӑмахсене кашнине хӑйӗн вырӑнне лартса тӳрлетнӗ. Кӗскен каласан, Яковлев хӑй кӑларнӑ кӗнекесенче литература чӗлхин синтаксисне ҫӗнӗ шая ҫӗкленӗ, кивӗ литература чӗлхинчен те, чӗрӗ калаҫу чӗлхинчен те уйӑрса, ҫӗнӗ пахалӑхлӑ литература чӗлхи — стандартлӑ чӗлхе тунӑ. Ҫак стандартлӑ чӗлхен синтаксис нормине тӗпе хурса Н. И. Ашмарин 1903 ҫулта пичетленнӗ «Опыт исследования чувашского синтаксиса» кӗнекинче ҫапла ҫырнӑ: «Чӑваш предложенийӗн яланхи форми ҫакӑн пек: а) подлежащи, ун умӗн — ӑна ӑнлантаракан определенисем; б) кирлӗ падежри тӳрӗ мар дополнени; ҫавӑн пекех дополнени умӗнчи определенисем; в) тӳрӗ дополнени, ун умӗнче — унпа ҫыхӑннӑ членсем; г) глагол, ун умӗнче — наречисем т. ыт. те, тӗпрен илсен предложени ҫак глаголпа вӗҫленет». Ку лӑпкӑ пуплев (проза) чӗлхин синтаксисӗ. И. Я. Яковлев ӑна нейтраллӑ е стандартлӑ чӗлхе норми вырӑнне йышӑннӑ. Анчах кулленхи хутшӑну чӗлхи ялан ҫак калӑпра тӑварланса тӑма пултараймасть, кӑмӑлтуйӑм (эмоци) пуянлӑхне палӑртма вӑл тӗрлӗ конструкцисемпе усӑ курать, предложенири сӑмахсене тӗрлӗ вырӑна куҫарма пултарать. Ҫапла вара пуплеври сӑмахсен йӗркин грамматика функцийӗсӗр пуҫне тата стиль функцийӗ пур. Стиль тӗллевӗсене тивӗҫтерес тӗллевпе предложенири сӑмахсем хӑйсен яланхи вырӑнне улӑштарма пултараҫҫӗ. Сӑмахсем пуплевпе хӑйсен яланхи вырӑнне улӑштарни ку е вӑл сӑмаха ытларах палӑртса калама е пуплевӗн экспрессивлӑхне (илемлӗхне, витӗмлӗхне) ӳстерме, ҫыру чӗлхине чӗрӗлӗх кӳртме май парать. Пуплевӗн стиль уйрӑмлӑхне тӗпчесе пӗлме, предложенири сӑмахсен яланхи вырӑнне улӑштарни пуплев семантикине мӗнле пӗтерӗш кӳнине ӑнланма пире стандартлӑ чӗлхе пулӑшать. Стандартлӑ чӗлхе (е стандарт чӗлхе) пуплеве мӗнле йӗркелемеллине кӑтартакан ориентир пулса тӑрать. Пулев пахалӑхне ҫак виҫепе виҫсе хаклатпӑр.